

”ממגדל נוצרים עד עיר מבצר”

מבצרים ומצודות בצפון הארץ
מהכנענים ועד צה”ל

”From Watch Tower to Fortified City”

Forts and Fortresses in Northern Israel
from the Canaanites to the IDF

עורך מרדכי אביעם

Editor Mordechai Aviam

ארץ הגליל 3

Land of Galilee 3

המכללה האקדמית כנרת
המכון לארכיאולוגיה גלילית

אוסטרקון

תוכן עניינים

5

הקדמה / מרדכי אביעם

שער ראשון: כנענים וישראלים

- 11 נהרייה ומצד עין טמיר – שני מבנים מבוצרים מתקופת הברונזה התיכונה בגליל המערבי / נמרוד גצוב
21 מצודה מתקופת הברונזה התיכונה 1 בקריית שמונה / יובל גדות ואסף יסעור-לנדאו
31 חורבת ראש זית והר אדיר – מצד ומצודה פניקיים בגליל / צבי גל
41 חר' אבו מודוואר – מצד מתקופת הברזל 2א' בגליל התחתון / נורית פייג

שער שני: נוכרים ויהודים

- 55 מצודת אספקה בנחל תות מימי כיבוש הלבנט על ידי אלכסנדר מוקדון / ירדנה אלכסנדר
65 המכלול המבוצר בחורבת עלק שברמת הנדיב – הערכה מחדשת / יותם טפר ואורית פלג-ברקת
75 מצדיות שמירה הלניסטיות בתחום היפוס-סוסיתא / צבי אורי מעוז
87 מצודות מן התקופה ההלניסטית בעורפה של עכו-פתולמאס / מרדכי אביעם
93 המצודה בחורבת תפן / רפאל פרנקל ונמרוד גצוב
101 מצודת קרן נפתלי / מרדכי אביעם
113 הארכיטקטורה הצבאית של אנטיוכיה-היפוס (סוסיתא) בתקופה הרומית / מיכאל איזנברג
131 המתחם המבוצר בראש הר ניתאי / בנימין ארובס, עוזי ליבנר ואורי דוידוביץ'

שער שלישי: נוצרים ומוסלמים

- 145 מבצר מונפורט לאור המחקר והחפירות החדשים / אדריאן בועז
157 מבצר נמרוד / משה הרטל
עת למלחמה ולביצור: מבצר המערות בארבל וביצורים אחרים בצפון הארץ
בשנים 1602–1624 / מוסטפא עבאסי

שער רביעי: המנדט ומדינת ישראל

- 187 מצודות הגבול והפילבוקסים במערכת גדר הצפון בתקופת המנדט הערבי / גד קרויזר
197 גילוייה מחדש של משטרת מעלות-תרשיחא / שי רהן
207 הערכות צה"ל בגבול ירדן במהלך מלחמת ההתשה 1967–1970 / זאב דרורי

נספחים

- 221 סיור במבצר יחיעם / מרדכי אביעם
225 סיור במבצר נמרוד / משה הרטל
234 מבצרים, מצודות ומצדים בצפון הארץ (טבלה)

המכלול המבוצר בחורבת עלק שברמת הנדיב – הערכה מחודשת

יותם טפר ואורית פלג-ברקת

את תפיסתו של הירשפלד. החפירה הראתה כי החומה המקיפה את חלקו המרכזי של האתר נבנתה במאה ה-4 לפנה"ס, כלומר בשלהי התקופה הפרסית או בראשית התקופה ההלניסטית, ויצאה משימוש כבר במהלך התקופה ההלניסטית ובוודאי שלא הייתה בשימוש במהלך התקופה ההרודיאנית (פלג-ברקת וטפר תשע"א). מאמר זה מציג את ממצאי החפירה הנוגעים לתיארוך הביצור בחורבת עלק לשלהי התקופה הפרסית או לראשית התקופה ההלניסטית. בנוסף בוחן המאמר את הממצא בהקשרו הגיאוגרפי ומציע כי אפשר לראות את הביצור באתר כחלק ממערך יישובי, חלקו מבוצר, לאורך גבול פניקיה-יהודה במאה ה-4 לפנה"ס.

מבוא גיאוגרפי – מיקומו של האתר ברמת הנדיב

חורבת עלק שוכנת בחלקה הדרומי-מזרחי של רמת הנדיב (איור 1), בקצה הדרומי של הכרמל ("חוטם הכרמל"). הרמה עולה במתינות ממזרח למערב, עד לראש מצוק ברום של 141 מ' מעל פני הים. הרמה נישאת מעל מישור החוף במערב ובקעת הנדיב במזרח והאתר צופה אל רמת מנשה בצפון-מזרח ואל הרי השומרון בדרום-מזרח. תלים היסטוריים גדולים וחשובים מוכרים בקרבת האתר: במרחק של עד 10 ק"מ ממנו מצויות הערים דור וקיסריה ונמליהן, ובמרחק של עד 5 ק"מ שוכנים תל תנינים ותל מבורך ממערב ותל בורגה מדרום-מזרח (ראו בהרחבה טפר 2009, 2013).

חורבת עלק שולטת על התוואי של שתי דרכים היסטוריות – האחת נמשכת ממישור החוף מזרחה לאורך נחל תנינים ועד לעמק זרעאל, והאחרת נמשכת צפונה לאורך מישור החוף ועוקפת את רכס הכרמל מצפון. שתי הדרכים נסללו כבר בתקופה הרומית הקדומה כחלק ממערך הדרכים הרומי האימפריאלי (טפר תשס"ד: 47-82; טפר תשע"א: 257-275; רול תשע"א:

החפירות הארכיאולוגיות בחורבת עלק (אם אל-עלק) שברמת הנדיב התנהלו בראשותו של פרופ' יזהר הירשפלד ז"ל מטעם האוניברסיטה העברית בירושלים, בשנים 1989-2005. תוצאות החפירה עד לעונת 1998 פורסמו בהרחבה על ידי הירשפלד בדו"ח חפירה מפורט (Hirschfeld 2000: 235-370)¹, אשר ייחס את עיקר השרידים באתר לתקופה ההרודיאנית. לשיטתו של הירשפלד הוקמו בתקופה זו מתחם ובו ארמון מבוצר מוקף חומה ולמרגלותיו, לצד מעיין עין צור הסמוך, בית מרחץ, שובך יונים וגנים (ראה גם הירשפלד תשס"ו; Hirschfeld and Feinberg-Vamosh 2005; Hirschfeld 2006).

בעקבות פטירתו בטרם עת של פרופ' הירשפלד הטילה הוועדה האחראית לעיזבונו המדעי באוניברסיטה העברית את האחריות להשלמת החפירה ופרסומה על כותבי שורות אלו. החפירות המחודשות באתר נערכו בשנים 2007, 2009 ו-2010² והעלו ממצאים אשר סותרים

¹ עונות החפירה שנערכו בשנים 2000-2005 לא זכו עדיין לפרסום סופי. לפרסומים חלקיים וראשוניים של עונות אלו וממצאיהן ראו טפר ופלג-ברקת 2009: 15-31; חדד 2009: 61-80. ² חובה נעימה היא לנו להודות לכל אלו אשר סייעו בידינו במלאכה: למנהלי השטחים יונתן מזרחי ואיילת טאצ'ר, לרשמות אולגה מרקוב והילה פרנק, למפעילי גלאי המתכות יהושע (ישו) דריי, אלי הירשפלד, בניה לופן, יואב לופן, יובל לופן ומשה לופן, לאנתרופולוגית הפיזית נוגה בכרך, לברק מוניקנדס-גבעון על קריאת הקירמיקה, לאריאל ברמן על זיהוי המטבעות, לגיא בר עוז, נעה רבן ולילה עבדו על זיהוי עצמות בעלי החיים, לענבר קטלב על זיהוי הצדפים, לנעמי סידי על זיהוי כלי האבן, לנעה קליין וליאור גרוסמן על זיהוי כלי הצור, ללאה די סגני על קריאת הכתובות, לרותי טל-ג'קסון על זיהוי כלי הזכוכית ולאילת טאצ'ר על חקר ממצאי התקופה העות'מאנית. כמו כן, ברצוננו להודות לדב פרוצקי וסלבה פירסקי על שרטוט התכניות ופריטי האבן, ליוליה רודמן על ציור הממצא, לחברת Sky View על צילומי הבלון. צילומי השטח נעשו על ידי יותם טפר, אורית פלג-ברקת ותומר אפלבוים וצילום הממצא על ידי ולדימיר נייחין. את החפירה ביצע צוות עובדים בראשותו של אברהם סוואעד. את עבודות המנהלה ביצעו מחפוז אל-ח'טיב ובניה לופן. תודה מיוחדת להוגו יאן טרגו, מנכ"ל רמת הנדיב ולצוות העובדים המסור במקום על עזרתם הרבה ותמיכתם בפרויקט.

חפירות הירשפלד (1989–2005)

בדו"ח החפירה המפורט שפרסם הירשפלד הוא מונה שמונה תקופות שלהן הוא משייך את השרידים שנחשפו באתר (Hirschfeld 2000: 680). בסקירה שלפניכם בחרנו לציין רק את חמש השכבות העיקריות בהן נתגלו שרידים אדריכליים. החרסים מתקופת הברונזה התיכונה לא נכללים במניין זה, ואת שרידי התקופות העות'מאנית והמנדטורית בחרנו להציג כשכבה אחת (טפר ופלג-ברקת 2009: 15–31).

שכבה I. תוארכה על ידי הירשפלד לתקופת הברזל ויוחסו לה חרסים מועטים בעיקר מלוקוסים מעורבים וכן קיר בודד בשטח C, על סמך חרסים שנמצאו במפלס יסודותיו. הירשפלד הציע כי היישוב בעת ההיא השתייך לנפת דור.

שכבה II. מייצגת את היישוב בתקופה ההלניסטית הקדומה. לתקופה זו יוחסו שרידי בריכת מים ליד פתח המעיין וכתריסר קירות בשטח C שבראש האתר. מחוץ לחומה (ראו שכבה III להלן) ממערב, מצפון ומדרום נחשפו מכלולים אדריכליים מתקופה זו שזוהו כשייכים ליישוב כפרי. הממצא הקטן כולל כלי חרס מקומיים וכלי יבוא שמוצאם בים האגאי וביוון, וזמנם ימי השלטון התלמי והסלבקי בארץ ישראל (המאות ה-2–3 לפנה"ס). היעדר מטבעות מימי החשמונאים הוביל להערכה כי האתר חרב במסע הכיבוש של אלכסנדר ינאי ועמד בשימונו עד לימי הורדוס.

שכבה III. התקופה הרומית הקדומה זוהתה, על ידי הירשפלד, כתקופת השיא באתר. במהלך החפירות נחשפה החומה ההיקפית למלוא אורכה בצפון, במזרח ובדרום, כדי 70 מ' בכל פאה (איור 2). במערב היא נחשפה בחלקה לאורך 40 מ' בלבד ונמצא כי שטחו של המכלול המבוצר הוא כ-5,000 מ"ר. החומה נבנתה מאבני דולומיט מסותתות בגסות ועוביה כ-2 מ'. שטחם של מגדלי הפינות כ-5 מ"ר, להוציא את המגדל הדרומי-מזרחי שמידותיו 8 × 9 מ'. אורכם של מגדלי הביניים במרכזי צלעות החומה הוא כ-5 מ'. הירשפלד העריך כי גובהה המקורי של החומה עמד על 8 מ' לפחות. מעבר שנחשף בחומה הדרומית ורוחבו כ-3 מ' כונה "שער המים", כיוון שפנה לעבר המעיין. מכיוון שנראה היה כי זהו שער משני וקטן יחסית, נעשו על ידי הירשפלד במהלך השנים ניסיונות למצוא שער מונומנטלי ומרשים יותר שיתאים לתפיסתו את האתר כארמון מבוצר.

הירשפלד זיהה את החומה על מגדליה ואת המכלולים האדריכליים פנים לה, כולל המגדל המרכזי שבו גרם מדרגות סביב אומנה מרכזית, כשרידי ש

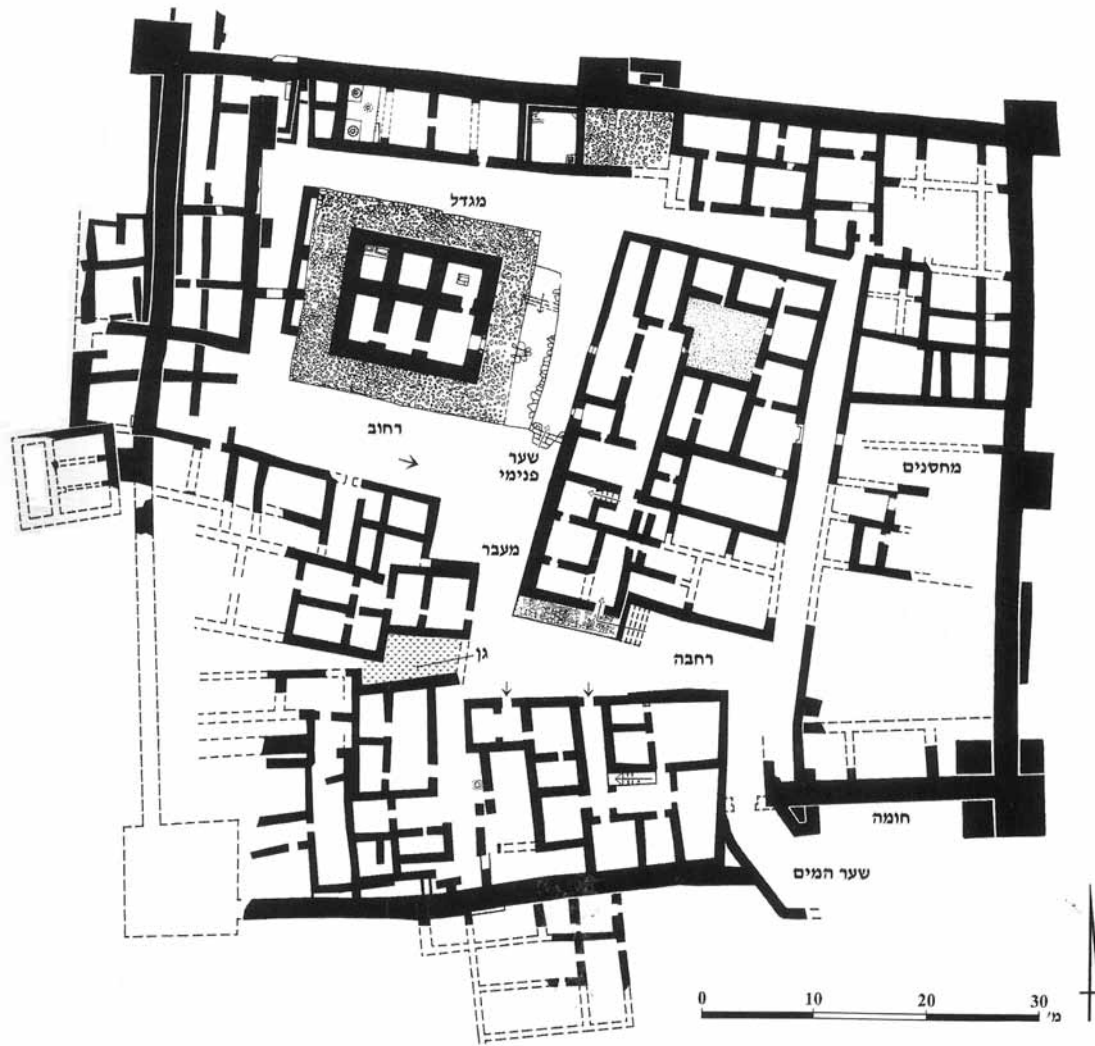

איור 1. תכנית כללית של רמת הנדיב ומיקומה של חורבת עלק (Hirschfeld 2000: Fig. 1).

239–256). מיקומה של רמת הנדיב לצד נתיבי מעבר היסטוריים אלה העניק יתרון נוסף לפעילות ולקיום האנושיים בשטחה.

מקור המים בעין צור שבתחומי האתר שופע כל השנה (בממוצע 25–29 מ"ק מים ליום, לפי הנתונים המודרניים שבידנו; להב תשנ"ב: 10), בחפירות התגלתה נקבת מים חצובה (Hirschfeld 2000: 336–341) ששימשה כבר בתקופה ההלניסטית ומימיה הוזרמו אל קיסריה שהייתה בירת הפרובינקיה בתקופה הרומית (Porath 2002). האתר שוכן, אפוא, בנקודה אסטרטגית בראש גבעה הצופה אל התלים והשטחים החקלאיים בבקעה שלמרגלותיו, מעל דרכים ראשיות ולצד מקור מים שופע. נתונים אלו הם שהובילו לכך שהאתר יושב כבר בתקופות קדומות.³

³ באתר נתגלו כלי צור המתוארכים החל מהתקופה הפליאוליתית התחתונה, דרך התקופה הניאוליתית הקדם-קירמית והתקופה הכלקוליתית (Klein and Grosman forthcoming). גם אם הממצא מתקופות אלו אינו מספיק כדי להעיד על התיישבות קבע, הרי שכמויות גדולות של קירמיקה ושרידי קירות מועטים מעידים כי לפחות החל מתקופת הברזל I היה באתר יישוב קבע (Monnickendam-Givon forthcoming).

איור 2. תכנית האתר כפי שהוכנה לפי הוראותיו של יזהר בתום עונת החפירות בשנת 2005.

המעייין, האמה והבריכות אשר המשיכו להיות בשימוש בתקופות אלו. בנוסף נתגלו שני קברים מן התקופה הרומית בשולי האתר ממערב. הממצא העיקרי מתקופה זו הוא מטמון מטבעות גדול אשר נתגלה בנקבת המעייין וכלל למעלה מ-2,100 מטבעות מהמאות ה-4-7 לספירה. ממצא זה עולה בקנה אחד עם עדותו של הנוסע מבורדו מן המחצית הראשונה של המאה ה-4, על אודות מעייין הפוריות הנובע בעין סינא, כשלושה מילין מהעיר קיסריה. על סמך כל אלו העריך הירשפלד כי המעייין שימש מקום עלייה לרגל לנשים עקרות.

שכבה V. מן התקופה העות'מאנית המאוחרת וימי המנדט הבריטי תועדו שרידי הכפר אם אל-עלק, המשתרע על כשני דונמים בראש הגבעה ובית האחווה המכונה 'בית-חור' מצפון לו, שהוקמו במאה ה-19. לאחר מלחמת העולם הראשונה התיישבו חלוצים על

בית אחווה מפואר שכונה על ידו במאמרים מאוחרים גם "ארמון הרודיאני מבוזר". למכלול זה נקשרו גם הממצאים בשטח החקלאי שלמרגלות המכלול מוקף החומה - בית בד, שובך יונים (המכונה קולומבריום), בריכה, בית מרחץ, מעיין ונקבה. תוצאות החפירה הובילו להערכה כי מדובר במכלול שנבנה בימיו של המלך הורדוס (37-4 לפנה"ס) וכי במאה ה-1 לספירה, ככל הנראה בימיו של אגריפס הראשון (41-44 לספירה), נערכו מספר שינויים בתכניתו. נטישתו של האתר נקשרה באירועים של המרד הגדול (66-70 לספירה). הממצא הקטן מתקופה זו כלל מטבעות וכלי חרס, חלקם מיובאים, כלי זכוכית ופריטים אדריכליים שונים.

שכבה IV. שרידים מן התקופה הרומית המאוחרת והתקופה הביזנטית זוהו בעיקר במתקני המים: נקבת

החפירות המחודשות – עונות 2007, 2009 ו-2010 (איור 3)

בעונות אלה נערכו חפירות לאורך חלקה הדרומי של החומה המערבית. בחפירות נחשפו כ-40 מ' מן החומה: מהמגדל במרכז החומה, שנחשף בחלקו בעונת 2004, עד המגדל הפינתי הדרומי-מערבי. בנוסף, נחשפו כ-6 מ' מן הקצה המערבי של החומה הדרומית ובכך למעשה הושלמה מלאכת חשיפת חומת המכלול המבוצר למלוא אורכה ועל כל מגדליה.⁵

לחומה שני פנים הבנויים מאבני גוויל גדולות ובינוניות ומילוי בעפר וחצץ ביניהן. רוחב החומה מגיע ל-1.8 מ' במרבית אורכה והיא השתמרה לגובה מרבי של כ-2 מ'. במספר מקומות החומה צרה יותר ובנייתה מרושלת למדי. בקרבת המגדל הדרומי-מערבי הונחו אבני הבנייה על גבי מילוי של אדמה בצורה אלכסונית ללא נדבכים מסודרים. לעומת זאת, קירות המגדל ובעיקר פינתיו נבנו מאבנים גדולות יותר, שחלקן מסותתות. בחינה של החומה והמכלולים הסמוכים אליה מראה כי במקומות שונים לאורכה נמצאו לפחות שני שלבי בנייה. עדיין לא ניתן לקבוע בוודאות אם מדובר בשלבים טכניים בני אותה התקופה או בבנייה מחדש, תיקונים וסתימות במהלך תקופות היסטוריות שונות. מדרום למגדל הפינתי הדרומי-מערבי נחשפה רצפה עליה טבון שנבנה בין שני קירות בציר צפון-דרום (איור 4). הרצפה ושני הקירות הניגשים אל הקיר הדרומי של המגדל מאוחרים לו ותוארכו לתקופה ההלניסטית על סמך הקירמיקה המאוחרת ביותר שנתגלתה מתחת לרצפה. יש בכך כדי להעיד שבניית מכלול החדרים ההלניסטי מחוץ ובצמוד לחומה מבטל את השימוש במגדל כחלק מקו הביצור החיצוני של האתר. חדר נוסף שרצפתו ניגשת מבחוץ אל הקיר המערבי של המגדל נחשף בחפירה. על גבי הרצפה נתגלו שברי פך וקערה הלניסטיים מאוחרים ומפירוק הרצפה והמילויים שמתחתיה נאספו חרסים שאינם מאוחרים לתקופה ההלניסטית: שבר קערת בהט קטנה, ושלושה מטבעות; שניים מימיו של תלמי השני (285–243 לפנה"ס) (איור 5) ואחד מימיו של אלכסנדר מוקדון או יורשו. מטבע נוסף של תלמי השני הוצא מתוך קיר שנבנה בחלקו על גבי הקיר המערבי של המגדל ובכך ביטל אותו.

⁵ במהלך השנים נעשתה לאורך החומה מלאכת שחזור אינטנסיבית, בעיקר במזרח ובצפון, אשר הפכה אותה לאלמנט מרשים ובלוט בשטח. המבקר באתר רואה לצד מבנים מן התקופה הרומית הקדומה, שרידים של חומה מרשימה המקיפה אותם לכאורה. זוהו מצג שגוי שכן, כפי שנראה לעיל, החומה יצאה מכלל שימוש במהלך התקופה ההלניסטית ולא שימשה כביצור בתקופה הרומית הקדומה.

אדמות שרכשו יק"א והברון רוטשילד, אך המקום נעזב בשנת 1923.

בפרסומים מאוחרים יותר זיהה הירשפלד את חורבת עלק כארמון מבוצר מוקף חומה, תוך התייחסות כמעט בלעדית לשכבה III שצוינה לעיל. שכבה זו תוארכה על ידו למן ימיו של הורדוס עד למרד הגדול שבעטייו ננטש האתר לדעתו.⁴ מיקומו של האתר לא הרחק מקיסריה, שליטתו על מקורות מים ואדמות העידית של בקעת הנדיב, הובילו את הירשפלד להעריך כי המקום שימש כארמון פרטי של בעל אחוזה עתיר נכסים, אולי אחד מבניו של הורדוס, ארכלאוס או אנטפס (Hirschfeld and Feinberg-Vamosh 2005: 18–31). הירשפלד זיהה את המכלול המבוצר כ'טרפירגיון', הנזכר אצל יוסף בן מתתיהו בתיאור ארמונו של המלך הסלבקי דמטריוס הא' סוטר (162–150 לפנה"ס) ליד אנטיוכיה (קדמוניות היהודים יג, 36) ובתיאור ארמונו של הורדוס במצדה (מלחמת היהודים ז, 289). הארמון של השליט ההלניסטי לא שרד ואילו זה של הורדוס שבמצדה נבנה על גבי שלוש מדרגות סלע ובכך הוא מעט יוצא דופן בתכניתו. לאור זאת הציע הירשפלד כי האתר בחורבת עלק הוא הדוגמה השלמה היחידה לארמון מטיפוס 'טרפירגיון' מהתקופה הרומית הקדומה.

אפשר כי צדק הירשפלד בזיהוי צורתו של המכלול, אך על פי ממצאי עונות החפירה האחרונות (ראה להלן) יש להקדים את תיאורו של הביצור ההיקפי ב-300 שנה לפחות, לשלהי התקופה הפרסית או ראשית התקופה ההלניסטית. יתרה מזאת, גם זיהוי האתר הרומי הקדום כארמון מעלה סימני שאלה, בייחוד בשל היעדר ממצא אדריכלי המאפיין ארמון הרודיאני, דוגמת תמשיחי קיר, חצר פריסטילית, טרקלין ועוד, כפי שמוכר באתרים מטיפוס זה במצדה, הרודיון, קיפרוס ואחרים (Hirschfeld 2000: 679–737). בנוסף, למרות שהממצא הקטן שנמצא בחפירות עשיר למדי (Hirschfeld and Feinberg-Vamosh 2005: 18–31; Hirschfeld and Peleg 2003: 11–16; Hirschfeld 2005: 59–66), הרי בחינה מחודשת של הטווח הכרונולוגי שלו מעידה על עושרם היחסי של תושבי המקום בתקופות שונות ולא רק בימי הורדוס.

⁴ דומה שתיארוכו של הירשפלד נובע מהמתקדותו בשרידים ההרודיאניים ופחות בחפירה אל מתחת לרצפות ויסודות הקירות. דבר זה הוביל אותו להערכת חסר של המשמעות והעוצמה של השרידים הקדומים לתקופה הרומית. בהקשר זה נציין כי גם המגדל שנחשף במהלך העונות הראשונות באתר תוארך על ידו לתקופה ההלניסטית (שכבה II), אך בהמשך שונה תיאורו ונקבע כי שייך לשכבה III (התקופה הרומית הקדומה).

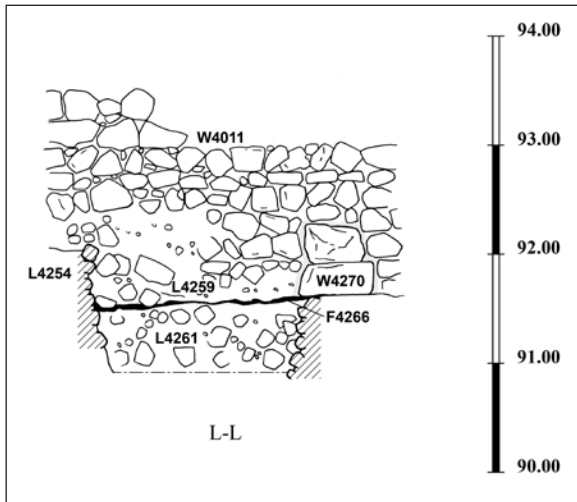
איור 3. תכנית חורבת עלק ומיקום שטחי החפירה בעונות 2007, 2009, 2010 (שרטוט: דב פורוצקי).

איור 4. רצפה ובה בנוי תנור (טאבון) הניגשת אל צדו החיצוני של הקיר הדרומי של המגדל הפינתי הדרומי-מערבי (צילום: תומר אפלבוים).

איור 5. מטבע כסף של תלמי השני (285–243 לפסה"ג), נתגלה מתחת לרצפה הניגשת אל המגדל הדרומי-מערבי ממערב (צילום: ולדימיר נייחין).

איור 6. חתך מתחת לחומה המערבית (W4011) מבט למזרח (שרטוט: דב פורוצקי).

כי ניתן מדוקדק של הממצא מבור זה וממכלולים נוספים, יסייעו בידינו לדייק יותר.

דיון

הממצאים שעלו בחפירות המיוחדות בחורבת עלק, מצביעים בבירור על כך שהחומה ההיקפית של האתר נבנתה בשלהי התקופה הפרסית ולכל המאוחר בראשית התקופה ההלניסטית. כן התברר שכבר במהלך התקופה ההלניסטית יצאה החומה מכלל שימוש. בחלקים הדרומיים של החומה ניכר כי מכלולי המגורים מן התקופה הרומית הקדומה נמשכו משני צדדיה. במקומות מסוימים המשיכה החומה לשמש כקיר תמך עבור המכלולים במעלה המדרון ואילו בחלקים אחרים נראה כי היא לא שרדה מעבר לגובה היסודות בתקופה זו. עובדה זו היא אחת הסיבות, לדעתנו, לתיארוך השגוי של החומה על ידי הירשפלד, אשר הוביל לתפיסה מוטעית של האתר, חשיבותו ומהותו בתקופות השונות. לאור תאריך ייסודו של האתר כפי שעולה מתוצאות

למרות שהקשרו האדריכלי של הקיר לא לגמרי ברור, תיארוכו חשוב לסוגיית תיארוך המגדל. בחדר נוסף הנמצא בצמוד לצדה החיצוני של החומה המערבית נתגלו על גבי רצפת עפר חרסים רבים מן התקופה ההלניסטית, ובהם פיקסיס ובקבוק כישור כמעט שלמים, וכן מטבע מימיו של תלמי השני. מצפון לחדר זה נחפר מתקן בנוי הניגש אל צדה החיצוני של החומה. המתקן פורק בחפירה והממצא הקירמי שנאסף מתוכו כלל חרסים שאינם מאוחרים לתקופה ההלניסטית.

בחתך בדיקה לצד החומה היכן שזו השתמרה לגובה מרבי של יותר מ-2 מ', נחפר בור בדיקה אשר העמיק אל מתחת ליסודותיה (איור 6). בחתך נחשפו שרידיה של רצפה עשויה חוואר צהבהב ומתחתיה שכבת אפר שחורה שעובייה כ-0.1 מ', שהכילה מעט חרסים ואבנים קטנות (לוקוס F4266). הממצא הקירמי מתחת לרצפה זו כלל חרסים מתקופת הברזל 1 ו-2 ומן התקופה הפרסית. על גבי הרצפה נבנה קיר שכיוונו מזרח-מערב שרק בדל שלו השתמר (W4270) ועליו נבנתה בשלב מאוחר יותר החומה המערבית (W4011). מתוצאות החפירה בבור הבדיקה עולה כי הקמת החומה מאוחרת לרצפה ולקיר הבנוי עליה, המתוארכים לתקופה הפרסית.

ניתן לסכם, אפוא, כי הרצפות והקירות מן התקופה ההלניסטית הניגשים מבחוץ אל החומה המערבית ואל המגדל הפינתי הדרומי-מערבי ממערב ומדרום, כלומר מחוץ לשטח המוקף חומה, מעידים כי החומה והמגדל ולפיכך ככל הנראה גם מערכת הביצור כולה, קדומים לזמן הבנייה של קירות ורצפות אלו. נראה, אם כן, כי החומה על מגדליה נבנתה, לא כפי שסבר הירשפלד, בתקופה הרומית הקדומה, כי אם קודם לכן.⁶ יתרה מכך, נראה כי כבר במהלך התקופה ההלניסטית יצאה החומה מכלל שימוש כקו ביצור. בור הבדיקה שנחפר ממערב לחומה המערבית מספק *terminus post quem* לבניית החומה בתקופה הפרסית. אנו תקווה

⁶ החפירה בשטחים אחרים לאורך החומה (שטח E בחלק המערבי של החומה הצפונית ושטח F בחלק המזרחי של החומה הדרומית) העלתה אף היא עדות תומכת (אם כי פחות מובהקת מזו שעלתה בשטח D) לכך שיש לתארך את החומה קודם לתקופה הרומית הקדומה. כך למשל נחפרו על ידינו קירות של מעבר אשר זוהה על ידי הירשפלד כ'שער המים' היורד למעיין ששימש להערכתו את יושבי האתר בתקופה הרומית הקדומה. בחפירה הסתבר שיש לקבוע את זמנם של קירות המעבר הבנוי הזה לתקופה העות'מאנית. מתחת לו נחפר מכלול חדריים מן התקופה הרומית הקדומה שנמצא מחוץ לקו הביצור של האתר ומעיד על כך שהחומה באזור זה לא הייתה בשימוש כבר באותה העת.

פויניקיה וסוריה. גבול הגליל במערב [הוא] פטולמאס ומחוזותיה, והר הכרמל אשר היה שייך לפניך לבני הגליל ועתה הוא שייך לבני צור" (מלחמת היהודים ג, 35).⁷

יוסף מוסיף כי "למרגלות הכרמל נמצאת גבע 'ערי הפרשים'...בדרום גובל הגליל בשומרון", הנמצא "בין הגליל ליהודה" (מלחמת היהודים ג, 36). גבע זוהתה בתל שוש (מזר תשמ"ח) שמיקומו ליד משמר העמק תואם לתיאורו של יוסף. נראה כי גבע, שבגבולו המערבי של הגליל וחורבת עלק שבגבולו הצפוני של השומרון, ממוקמות בגבול הכרמל ושוכנות באזור הנמצא בגבולה הדרומי של פטולמאס ומרחבי ההשפעה של ערי החוף הפניקיות. נראה אם כן, כי למצב גיאוגרפי-פוליטי זה יש עדויות ברורות בתקופה ההלניסטית, אך ראשיתו בתקופה הפרסית.

בניסיון להגדיר את תמונת הביצורים בארץ ישראל בתקופה הפרסית טוען שטרן (תשל"ג: 51-56) כי היא "מקוטעת ביותר ואין בה אלא כדי רמז בלבד לסוג זה של בנייה." טל (תשס"ז: 160), הנשען על מסד נתונים נרחב של המחקר הארכיאולוגי מן העשורים האחרונים, טוען כי בתקופה ההלניסטית נבנו מספר לא מבוטל של מבצרים, מצודות ומצדים בארץ ישראל, אך "מאחר שבתפרוסת המרחבית של המבנים הצבאיים בארץ אין מסתמנת עדיפות לחבל ארץ מסוים, יש להניח שתפיסת ההגנה התלמית והסלאוקית העדיפה לתת מענה לצרכים אזוריים יותר מאשר לצרכים נקודתיים. לפיכך, ברוב חבלי הארץ (למעט בקעת ערד ובקעת באר שבע) אי-אפשר לשחזר מערך הגנתי רציף שנועד לתחום גבול גיאוגרפי (ממלכתני?), אלא מערך הגנתי מקוטע שבא לתת מענה בנקודות תורפה אסטרטגיות." שצמן (Shatzman 1991: 94-97).

טען כי מערך הביצורים החשמונאי נשען על מערך הביצורים הסלבקי, ואף הוא היווה מערך ביצורים רציף. לתפיסתו, ניתן לחלק את היישובים המבוצרים לשלושה טיפוסים המוגדרים לפי מטרת בנייתם: מצדים לביטחון פנים, ערים מבוצרות כמחסה לתושבים וארמונות מבוצרים לאליטה השלטת.

כאמור לעיל, המכלול המבוצר בחורבת עלק איננו ארמון ובוודאי לא ניתן להגדירו כעיר, ומכיוון שלא נמצאו בו ממצאים ארכיאולוגיים המאפשרים ליחסו לשליטה חשמונאית, נראה כי אינו הולם כלל את

החפירות המחודשות, יש לבחון מחדש את ביצוריו תוך התייחסות למיקומו הגיאוגרפי, בגבולה הדרומי של פניקיה ולאתרים נוספים בקו זה שבוצרו באותה העת. בימיו של דריווש הא' (486-522 לפנה"ס) או לכל המאוחר בימיו של יורשו, דריווש הב' המכונה אחשוורוש (465-485 לפנה"ס) נקבעו באימפריה הפרסית כעשרים יחידות מנהל שכונו סטראפיות (פחוות). החמישית במניין זה כונתה פחוות 'עבר הנהר' ונכללו בה עבר הירדן, סוריה, פניקיה, ארץ ישראל וקפריסין (Graf 1994: 173-175; Tal 2005: 71-74). כתובת על ארון הקבורה של מלך צידון, אשמנעזר, המתוארכת לשליש האחרון של המאה ה-6 לפנה"ס או לכל המאוחר למחצית הראשונה של המאה ה-5 לפנה"ס מלמדת כי מלך פרס העניק לו את השטחים שבין הכרמל לירקון ובין יפו לאשדוד (אבישור תשל"ט: 181-199; נאמן תשס"ט: 314). בכתובת מסוף המאה ה-4 לפנה"ס מתואר מסעו של פסאודו-סקילקס בפחוות 'עבר הנהר' וממנה עולה כי רוב מישור החוף של ארץ ישראל היה בשליטתו של צור וצידון (שטרן תשל"ג: 8-12). אם כן, בתקופה הפרסית ובוודאי מהמאה ה-5 לפנה"ס, הורחבה שליטתו והשפעתו של הערים הפניקיות, מאזור הכרמל אל צפון השרון.

בעקבות קרב איסוס (333 לפנה"ס) נכבשו סוריה וארץ ישראל בידי חילותיו של אלכסנדר מוקדון, כולל רוב ערי החוף הפניקיות (למעט צור ואשדוד). ארץ ישראל וחלקים מפניקיה נכללו בנציבות סוריה. בתקופת שלטונם של הדיאדוכים (יורשיו של מוקדון) באזור, במהלך המאה ה-3 לפנה"ס ומחצית המאה ה-2 לפנה"ס, התחוללו בארץ ה'מלחמות הסוריות' שבמרכזן עמדו השטחים בצפון הארץ וערי החוף הפניקיות, להן נודעה חשיבות אסטרטגית רבה.

מקובלת ההנחה כי המנהל הממלכתי בארץ ישראל ובפניקיה לא השתנה מהותית בתקופות הפרסית וההלניסטית, ואף הוצע כי השלטון ההלניסטי שימר את זה מהתקופה הפרסית (Briant 1996: 893-896). אולם, כאשר הממלכה החשמונאית שהלכה והתגבשה ביהודה במאה ה-2 לפנה"ס החלה להתפשט לעבר הירדן והגליל, גרר הדבר גם שינויי גבולות. בימיהם של יוחנן הורקנוס ואלכסנדר ינאי נכבשו שטחים נוספים ושלטונם הורחב לצפון השרון ודרום חוף הכרמל (ראה בסקירתו של טל תשס"ז: 10-11). אולם, האזורים מצפון למרחב זה (קרי, הכרמל וחוף הכרמל) נותרו בשליטה של ערי החוף הפניקיות. תמונה דומה עולה גם מתיאוריו של יוסף בן מתתיהו: "את הגליל על שני חלקיו, הגליל העליון והגליל התחתון, מקיפות

⁷ ראה בהקשר זה את הערת המתרגם ביחס לשליטת עכו-פטולמאס על אזור הכרמל. גם אם במועד כלשהו היה הכרמל שייך לבני הגליל נראה כי בימיו של יוסף בן מתתיהו כבר היה אזור זה בהשפעת ערי החוף הפניקיות (שם עמ' 314, הערה 35).

נמשך עד חופי הים התיכון בגבול השפעתה של דור. אנו סבורים כי הממצא הארכיאולוגי מחפירות שער העמקים (סג"ל, מליצנרצ'יק ובורדיביץ' תשנ"ט), גבע (מזר תשמ"ח), נחל תות (Alexandre 2006; ספר זה) והממצאים החדשים מחורבת עלק מאששים טענה זו.

סיכום

החפירות המחודשות בחורבת עלק אפשרו בחינה מחודשת של האתר ושכבות היישוב שבו ותוצאותיהן מצביעות על תמונה ארכיאולוגית מורכבת. הממצאים מצביעים על כך שזהו אתר רב-שכבתי בו התקיימה פעילות אנושית ממושכת וכמעט רציפה החל בתקופה הפליאוליתית התיכונה וכלה בתקופה הביזנטית, ולאחריה בתקופה העות'מאנית. תמונה זו מנוגדת לזו שהוצגה בפרסומים קודמים, כאילו האתר הוא בעיקרו חד-שכבתי מהתקופה הרומית אשר חרב במרד הגדול.

במחקרים קודמים ניתנה חשיבות רבה לייסודה של קיסריה בזיקה לשכבה III (התקופה הרומית הקדומה) בחורבת עלק, וסביר כי הערכה זו עדיין עומדת בעינה. אולם, אנו סבורים כי לשכבה II, אותה יש לתארך לשלהי התקופה הפרסית או ראשית התקופה ההלניסטית, חשיבות לא מועטה בתולדותיו של האתר. באותה העת הייתה לעיר דור ולקשריה הכלכליים-מסחריים עם היישוב בחורבת עלק (כמו גם בתקופות קודמות) חשיבות רבה. דור ששימשה מוקד עירוני מרכזי בדרום הכרמל, ונראה שהייתה חשובה יותר ממגדל שרשון והיא מגדל סטראטון, היישוב הפניקי הקדום בקיסריה) בתקופה בה שגשג היישוב בחורבת עלק. בהקשר זה הצענו (בעקבות חוקרים לפנינו) לשרטט את גבול השפעתה הגיאוגרפית של פניקיה באותם ימים מחוף הים של דור במערב, דרך רמת מנשה והגליל עד עמק החולה. בהתאמה לכך, ולפי הבנתנו את הממצא הארכיאולוגי, אנו מציעים כי האתר המבוצר בחורבת עלק שכן בגבול הדרומי של אזור השפעתה הנזכר של פניקיה.

לעת עתה אין ביכולתנו לתאר תמונה שלמה של האירועים שהתרחשו במקום במעבר בין התקופות הפרסית להלניסטית או במהלכן. נציין כי בחפירה משני צדי החומה בחורבת עלק לא נחשפו שכבות חורבן והרס, והמספר המועט של אבני הקלע וראשי החץ שנמצאו בחפירה אינם יכולים להצביע על מצור או קרב שהתרחשו במקום – גם לא בשלב הקיום האחרון של האתר שיוחס כאמור על ידי הירשפלד, לאירועי המרד הגדול. יתרה מכך, לעת עתה עלינו לנקוט

הידוע לנו על אודות ביצורי התקופה החשמונאית או אלו משלהי התקופה הסלבקית. אלכסנדר (Alexandre 2006; ספר זה) חפרה נחל תות שמצפון לרמת הנדיב, אתר מבוצר מוקף חומה, הדומה בפרטיו לזה שנחפר בחורבת עלק. האתר נבנה, ככל הנראה, בידי אנשיו של אלכסנדר מוקדון בזמן המצור שהטיל על העיר צור בשנת 333/2 לפנה"ס, וחרב שנה לאחר מכן (בשנת 332 לפנה"ס) במרד של אנשי שומרון, בעת שהותו של מוקדון במצרים.⁸

הקמתו של המצד נחל תות בנסיבות אלו כמו גם מיקומו הגיאוגרפי והממצא החומרי המצביע על זיקה לערי החוף הפניקיות ובפרט לעיר דור, הינם מאפיינים המשותפים לאתר זה ולאחר המבוצר בחורבת עלק. אלה מאפשרים להציע כי שני המכלולים שימשו במערך יישובי בעל רכיבים הגנתיים, אשר כלל בין היתר מצדים בגבול השפעתה הדרומי של פניקיה באותה העת.⁹

בהתבססו על מקורות היסטוריים וממצא ארכיאולוגי רב, משרטט ליבנר (תשע"ב: 437–469) גבול אתנו-ארכיאולוגי בין הגליל לפניקיה בשלהי התקופה ההלניסטית. גבול זה מסמן למעשה את תחום התפשטותה של הממלכה החשמונאית והוא נמשך מעמק החולה בצפון-מזרח, דרך הגליל העליון והתחתון עד לעמק עכו. תמונה דומה עולה ממחקרו רחב ההיקף של שיאון (Syon 2004: 224–235) שהשווה בין תפוצתם של מטבעות החשמונאים ומטבעות ממוצא פניקי ברחבי הגליל. תפוצת זו מלמדת אף היא על גבול דומה לזה ששרטט ליבנר אשר מפריד בין הישות הפוליטית של ערי החוף לבין היישובים בפנים הארץ שהיו תחת השפעה חשמונאית.

כיוון ששני המחקרים הנזכרים לעיל עסקו רק בגליל וגבלו אותו בגליל התחתון או בעמק עכו, לא נכללו בהם אתרי הכרמל ומישור החוף. מאחר שגבול ההשפעה הפניקית נמשך עד חוף הכרמל, אנו מציעים כי דפוס דומה, הן בהיבט הארכיאולוגי והן בזיקה הגיאוגרפית, קיים היה גם ברמת מנשה ובדרומו של הכרמל, עד לחוף הים. כלומר, הגבול האתנו-ארכיאולוגי שחצה את הגליל מצפון-מזרח לדרום-מערב,

⁸ כן יש לציין את המגדל באתר ההלניסטי בשער העמקים (סג"ל, מליצנרצ'יק ובורדיביץ' תשנ"ט). מגדל זה, אשר תוארך על-ידי החופר לימי החשמונאים, מזכיר מאד בצורתו ובמאפייניו את המגדל מחורבת עלק.

⁹ אין כוונתנו כאן להציע שקו גבול פיזי נמתח בשלב כלשהו בין פניקיה ליהודה, בצפונה של הארץ. אנו מעריכים כי נכון יותר להתייחס לתחומי השפעה אזוריים וזיקות אל מרכזי שלטון. הצעתנו למיקומם של קווי השקה אלו נקבעת לפי תפיסתנו את הממצא הארכיאולוגי באתרים השונים.

המאה ה-3 לפנה"ס, בימיו של תלמי השני או מעט לאחר מכן. אנו תקווה כי הכנת הדו"ח הסופי של ממצאי עונות החפירה כולן תאפשר לנו לדייק יותר בנוגע לחשיבותו ותפקידו של האתר השוכן בנקודה אסטרטגית חשובה זו בגבולה הדרומי של פניקיה עם שכנתה יהודה.

הפניות

מזר ב' (עורך) תשמ"ח. **גבע. תגליות ארכיאולוגיות בתל אבו-שושה, משמר העמק**. ירושלים.

סג"ל א', מליצנרצ'יק י' ובורדיביץ מ' תשנ"ט. **החפירות באתר ההלניסטי בשטח קיבוץ שער העמקים (גבע) (1984-1998) דו"ח מסכם**. חיפה.

פלג-ברקת א' וטפר י' תשע"א. **חפירות חורבת עלק ברמת הנדיב, עונות 2007-2010: מארמון הרודיאני ליישוב פרסי-הלניסטי מבוצר**. דברי הקונגרס הארכיאולוגי השלושים ושבעה בישראל (חוברת תקצירים). אוניברסיטת בר אילן, רמת גן.

רול י' תשע"א. הדרכים הרומיות לקיסריה. בתוך א' איילון וא' איזדרכת (עורכים). **מכמני קיסריה: א. סיכומים ומחקרים בנושא קיסריה וסביבתה, בהוקרה לד"ר יוסף פורת**. ירושלים. עמ' 239-256.

שטרן א' תשל"ג. **התרבות החומרית של ארץ ישראל בתקופה הפרסית 332-538 לפסה"ג**. ירושלים.

Alexandre Y. 2006. Nahal Tut (Site VIII): A Fortified Storage Depot from the Late Fourth Century B.C.E. *'Atiqot* 52: 131-189.

Briant P. 1996. *Histoire de l'Empire perse de Cyrus à Alexandre*. Paris.

Graf D.F. 1994. The Persian Royal Road System. In H. Sancisi-Weerdenburg, A. Kuhrt and M. Cool Root (eds.) *Archaeological History* 8: 167-189.

Monnickendam-Givon B. forthcoming. The Pottery from the Iron Age to the Early Roman Period. In Y. Tepper and O. Peleg-Barkat (eds.) *Ramat HaNadiv Excavations. Final Report of the 2000-2010 Seasons*. Jerusalem.

Hirschfeld Y. 2000. *Ramat HaNadiv Excavations. Final Report of the 1984-1998 Seasons*. Jerusalem.

Hirschfeld Y. 2003. A Lion's Head from the Herodian Palace at Ramat Hanadiv. *Israel Museum Studies in Archaeology* 2: 11-16.

Hirschfeld Y. 2006 Ramat Hanadiv and Ein Gedi: Property versus Poverty in Judea before 70. In J.H. Charlesworth (ed.) *Jesus and Archaeology*. Grand Rapids, MI. Pp. 384-392.

Hirschfeld Y. and Feinberg-Vamosh M. 2005. A Country Gentleman's Estate: Unearthing the Splendors of Ramat Hanadiv. *Biblical Archaeology Review* 31/2: 18-31.

Hirschfeld Y. and Peleg O. 2005. An Early Roman Gemstone Depicting Apollo Found at Rāmat Ha-Nādīv. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 121/1:59-66.

זהירות בבואנו להציע מועד מדויק להקמת מערכת הביצור ואיננו יכולים לומר אם זו הוקמה כיוזמה של השלטון הפרסי, אולי עקב האיום של צבאותיו של אלכסנדר או על ידי אנשיו של אלכסנדר עצמו לאחר כיבוש הארץ. עם זאת, ניתן לומר כבר כעת כי החומה יצאה משימוש כבר במחצית הראשונה של

אבישור י' תשל"ט. **כתובות פניקיות והמקרא ב'**. ירושלים. הירשפלד י' תשס"ו. **ארמון הרודיאני מבוצר ברמת הנדיב. אריאל** 173: 58-67.

חדד י' 2009. נרות החרס והממצא הקטן מחורבת עלק ברמת הנדיב. בתוך י' טפר וא' פלג-ברקת (עורכים) **חורבת עלק ברמת הנדיב, סיכום ראשוני של עונות החפירה בשנים 2005-2000**. זיכרון יעקב, רמת הנדיב. עמ' 61-80.

טל א' תשס"ז. **הארכיאולוגיה של ארץ-ישראל בתקופה ההלניסטית: בין מסורת לחידוש**. ירושלים.

טפר י' תשס"ד. כביש רומי ב"מעבר עירון" - שרידי סלילה מקיסריה למחנה הלגיון השישי בלגיו. בתוך י' בר-גל, נ' קליאוט וא' פלד (עורכים). **מחקרים בארץ ישראל, ספר אביאל רון**. חיפה. עמ' 47-82.

טפר י' 2009. **תולדות האדם ברמת הנדיב**. רמת הנדיב (מהדורה אלקטרונית; 2013-2020). <http://www.ramat-hanadiv.co.il/UploadFiles/06146310.pdf>.

טפר י' תשע"א. "19 מיל מ...": כביש רומי מלגיו לקיסריה דרך רמת מנשה. בתוך א' איילון וא' איזדרכת (עורכים). **מכמני קיסריה: א. סיכומים ומחקרים בנושא קיסריה וסביבתה, בהוקרה לד"ר יוסף פורת**. ירושלים. עמ' 257-275.

טפר י' 2013. תולדות התיישבות האדם ברמת הנדיב - סקירת הממצא הארכיאולוגי והערכתו. בתוך א' פרובולוצקי (עורך). **ממשק ושימור האקוסיסטמה הים-תיכונית: רמת הנדיב כמשל**. רמת הנדיב. עמ' 41-51.

טפר י' ופלג-ברקת א' 2009. חפירות חורבת עלק ברמת הנדיב - סיכום עונות החפירות בשנים 2000-2005. בתוך י' טפר וא' פלג-ברקת (עורכים). **חורבת עלק ברמת הנדיב, סיכום ראשוני של עונות החפירה בשנים 2005-2000**. זיכרון יעקב, רמת הנדיב. עמ' 15-31.

יוסף בן-מתתיהו. **קדמוניות היהודים** (תרגום א' שליט). ירושלים ותל-אביב. 1976.

יוסף בן-מתתיהו. **מלחמת היהודים** (תרגום ל' אולמן). ירושלים. 2009.

להב א' תשנ"ב. **ראשיתה של ההתיישבות היהודית ברמת הנדיב**. תל אביב.

ליבנר ע' תשע"ב. ראשית ההתיישבות היהודית בגליל בימי הבית השני: מקורות היסטוריים וממצא ארכיאולוגי. **ציון** (עזר): 437-469.

זאמן נ' תשס"ט. האם הייתה דור מרכז שלטון של פחוה אשורית? **ארץ ישראל** 29: 310-317.

- Shatzman I. 1991. *The Armies of the Hasmonaeans and Herod: from Hellenistic to Roman Frameworks*. (Texte und Studien zum antiken Judentum 25). Tübingen.
- Syon D. 2004. *Tyre and Gamla: A Study in the Monetary Influence of Southern Phoenicia on Galilee and the Golan in the Hellenistic and Roman Periods*. Ph.D. diss. Hebrew University of Jerusalem.
- Tal O. 2005. Some Remarks on the Coastal Plain of Palestine under Achaemenid Rule – an Archaeological Synopsis. *Persika* 6: 71–96.
- Klein N. and Grosman L. forthcoming. Lithic Items collected at Ramat Ha'Nadiv. In Y. Tepper and O. Peleg-Barkat (eds.) *Ramat HaNadiv Excavations. Final Report of the 2000–2010 Seasons*. Jerusalem.
- Porath Y. 2002. The Water Supply to Caesarea Maritima: A Reassessment. In D. Amit, Y. Hirschfeld and J. Patrich (eds.) *The Aqueducts of Israel* (JRA Suppl. Ser. 46). Portsmouth. Pp. 104–129.